

Yuriy Prysiazhniuk

*Doctor of history, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Prysiazhniuk, Yu. (2023). Peasants of the Naddnipyrianshchyna of the first third of the 20th century: perspectives and traps of formation national identity. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 170-175. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Prysiazhniuk

PEASANTS OF THE NADDNIPRYANSHCHYNA OF THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY: PERSPECTIVES AND TRAPS OF FORMATION NATIONAL IDENTITY¹

Abstract. *The purpose of this article is a more detailed study of the modern transformation of the peasantry of the Naddnipyrianshchyna in the first third of the 20th century, in particular the formation of national identity in its consciousness.*

Scientific novelty. Scientific novelty of the research results. *Actually, the modernization of the village of Naddnipyrianshchyna in the first third of the 20th century encouraged its inhabitants to relatively speedily penetrate into their world of commodity-money relations. Due to the needs of the time, the synthesis of the socio-economic and mental at the everyday level slowly strengthened the deep foundations of national awakening. However, the peasantry was not able to make such a breakthrough into the modern world. The author focused attention on the formation of national identity, taking into account the complexity of these processes and the extremely diverse mosaic of socio-cultural interactions. Looking at it through the world of consciousness and mentality led to an original result: the national from the main thing turned into something less significant. However, the national did not disappear, but only optimized its dislocation. Ukrainians created a nation both mentally (ethno-cultural potential) and consciously (ideological project). Moreover, only the in-depth interaction of the mental and the conscious guaranteed a positive result.*

The formation of the national identity of the Naddnipyrianshchyna in the transitional period from the imperial to the Soviet period took place in the conditions of violation of traditional discourses and communicative practices. It was found that the situational context of discourses was significant, particularly their sequencing and institutionalization. The methods of targeted and rational interaction were created to generate a sense of involvement and interaction in the villagers, they were aimed at the transfer of information and the generation of meanings, transformation of social reality. It united and identified the peasants. However, it was not convincing, because identity (belonging to the nation) at that time was devoid of many attributes, above all the experience of statehood, symbols, and common values. Some of them were deliberately distorted by the Bolsheviks.

Methodology. *The study was conducted on the basis of an interdisciplinary approach, which encompasses and synthesizes both theoretical positions (epistemological paradigms) and the results of thematic explorations.*

Conclusion. *In the 1920s, the Bolsheviks replaced the sacred aspect of national identity with a profane one. As a result, the formation of national identity became a trap for the peasants, but even the establishment of a totalitarian regime did not eliminate their national perspectives. They were dependent not so much on the dominant ideology or even the social environment, but rather on the global cultural transfer of people, ideas, technologies, and social and political movements.*

Key words: *peasantry, Ukrainians, Bolsheviks, connections, communicative practices, synthesis, national identity.*

Юрій Присяжнюк

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Присяжнюк Ю. Селяни Наддніпрянщини першої третини ХХ ст.: перспективи й пастки формування національної ідентичності. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 170-175. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Prysiazhniuk

СЕЛЯНИ НАДДНІПРЯНЩИНИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.: ПЕРСПЕКТИВИ Й ПАСТКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. Метою статті є спроба поглибити студії модерної трансформації селянства Наддніпрянщини першої третини ХХ ст., зокрема щодо формування в його свідомості національної ідентичності.

Наукова новизна результатів дослідження. *Модернізація наддніпрянського села першої третини ХХ ст. передбачала рефлексію його мешканців на відносно пришвидшене проникнення в їхній світ товарно-грошових відносин,*

¹ Стаття є своєрідним продовженням розвідки автора «Українське селянство Наддніпрянщини пізньоімперського періоду: проблема ідентичності», що опублікована в «Українському селянині» (№21, 2019, с. 142–147).

але не лише їх. Синтез соціально-економічного та ментального на рівні повсякдення, зумовлених потребами часу господарських устремлінь, поволи зміцнював глибинні засади національного пробудження. Проте селянство не було спроможним самотужки зробити такий прорив у модерний світ. Враховуючи складність цих процесів, надзвичайно розмаїту мозаїку соціокультурних взаємовпливів, автор зосередив увагу на формуванні національної ідентичності. Погляд на неї крізь світ свідомості й ментальності привів до оригінального результату: національне з головного перетворилося на щось другорядне, менш значне. Проте воно – національне – не зникло, а лише змінило, оптимізувало свою дислокацію. Зрештою, націю українці творили і ментально (як етнокультурний потенціал), і свідомо (як ідеологічний проєкт). Ба більше, тільки послідовна взаємодія латентного й інтелектуального гарантувала позитивний результат.

Формування національної ідентичності селянства в перехідний від імперського до совєтського період відбувалося в умовах порушення традиційних дискурсів і комунікативних практик. Підваженою виявилася сама ситуативність дискурсів – передусім їхня послідовність та інституціональність. Способи цільової й раціональної взаємодії, спрямовані на передачу інформації та генерування смислів, трансформації соціальної реальності, покликані були породжувати в селян відчуття взаємодії. Це згуртувало й ідентифікувало. Водночас не переконаливо, бо ідентичність, як усвідомлена приналежність до нації, була позбавлена багатьох атрибутів – досвіду державності, символіки, спільних цінностей. Деякі з них свідомо спотворили більшовики.

Методологія. Дослідження виконане на засадах міждисциплінарного підходу, який охоплює і синтезує теоретичні положення (епістемологічні парадигми) та результати тематичних розвідок.

Висновки автора. У 1920-х рр. більшовики замінили національне з сакрального на профанне. За таких обставин формування національної ідентичності по суті стало для селян пасткою. Однак встановлення антиукраїнського тоталітарного режиму не перекреслило їм національних перспектив, бо вони залежали не так від панівної ідеології (свідомості), як, кажучи лаконічно, глобального культурного трансферу людей, ідей, технологій, суспільних і політичних рухів.

Ключові слова: селянство, українці, більшовики, зв'язки, комунікативні практики, синтез, національна ідентичність.

Постановка проблеми. Історіографія селянства часто послуговується теорією модернізації, де в основу історичної типологізації спільнот покладено культурні чинники (М. Вебер)². Звідси добре відомий поділ «ступенів прогресу» на власне традиційне, модерне й постмодерне суспільство. Оскільки селянство зазвичай прийнято ідентифікувати за ознаками першого з них, то історики, як правило, інтерпретують кредо представників найчисленнішого, незручного для дослідження «awkward class» за логікою «жили так, як жили до них»³.

Модернізація першої третини ХХ ст. означала рефлексію сільських людей на відносно пришвидшене проникнення в їхній світ товарно-грошових відносин, активізацію та бюрократизацію регулюючих механізмів держави, надто щодо поземельних взаємозв'язків і комунікативних практик, також зростання ролі соціальних структур (громадських об'єднань). Відчутно менше значення (аніж раніше) в повсякденні сільської людності відігравала релігія, церква.

Пертурбації, що їх запровадять більшовики, перевершать усі очікування. Утім, якими б «революційними» не були задуми, їм не вдасться докорінно змінити людей, сам хід історії – багато відбуватиметься повз «комуністичне будівництво». До таких автономних

царин ми відносимо національне життя. Сказане безпосередньо стосується формування національної свідомості, вужче – ідентичності, що позначалося пастками невизначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія селянства Наддніпрянщини, яке за визнанням ступеня націоналізації ідентифікують (чи ні) «українським», представлена працями багатьох істориків, також етнографів, антропологів, лінгвістів (філологів), релігієзнавців. Автором опрацьовано кілька сотень праць, серед них монографії та статті Д. Бовуа, О. Бундак, А. Граціозі, Я. Дашкевича, К. Дисі, А. Заярнюка, В. Лисак, Н. Ковальової, О. Компанійця, С. Корновенка, В. Масненка, О. Михайлюка, Р. Орищенко, Я. Платміра, О. Приймака, Ю. Присяжнюка, О. Реєнта, І. Романюка, З. Священко, О. Силки, Л. Синявської, С. Токця, В. Шандри, В. Шевченка.

Загалом більшість дослідників переконана в «емпіричному факті», що тривала кілька поколінь поспіль (орієнтовно протягом другої половини ХІХ – ХХ ст.) модернізація як така безжально руйнувала традиційне село, послідовно вела його «до загибелі»⁴. Що ж до селянства постмодерної доби, то тут, нібито, й говорити нічого – у цей період історії йому просто не лишається місця («...відбувається подальше і, можливо, остаточне розсе-

2 Орищенко Р. Релігійний світ українських селян другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. / наук. ред. Ю. Присяжнюк. Черкаси : Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2019. С. 25.

3 Див. : Shanin T. The Awkward Class : Political Sociology of Peasantry in a Developing Society : Russia, 1910–1925. Oxford : Clarendon Press, 1972. 253 p.

4 «Незручний клас» у модернізаційних проєктах : форум. *Україна модерна (Безмежне село)*. Київ, 2010. Чис. 6(17). С. 36.

лянення сільського господарства і фактичне знищення селянства як «класу»⁵). Настільки такі твердження переконливі у своїй категоричності – однозначно сказати важко, однак, думаємо, селянство все ж зберігає шанси на самозбереження, продовження свого віку передусім у сфері культури. У будь-якому разі відповідь на це питання видається «не такою простою й однозначною» (С. Токць)⁶. Щодо першої третини XIX ст., то в той час селяни Наддніпрянщини «переносили свої базові елементи традиційної культури до міста», хоча самі не встигли «трансформуватися в... підприємців-фермерів за західним зразком» (Ю. Присяжнюк)⁷.

Проблема дослідження сформульована так, що хронологічно «не пускає» нас у всю советську добу історії, проте виправдано буде дещо відступити від правила й зазначити, що в тій історичній перспективі на селянство чекав справді несподіваний, системний і докорінний модернізаційний дослід. Так чи так він виявився пов'язаним із глобальними світовими тенденціями, з «високим модернізмом» (Дж. С. Скотт), що в російському варіанті означатиме нехтування самобутнім географічним, історичним, соціальним, культурним світом українства. «Будівництво соціалізму» (як «першої фази комунізму») постане радикально-тотальним за своїм характером процесом, що торкнеться свідомості (світогляду, ідеології), ментальності і сільських простолюднів, і «революціонерів» – так би мовити, «суб'єктів соціально-інженерного експерименту»⁸. Більшовики «змінять свідомість селянина... (попередньо. – Ю. П.) до невпізнання видозмінивши його ключовий модус – побожність» (Р. Орищенко)⁹.

Метою статті є спроба поглибити студії модерної трансформації селянства Наддніпрянщини першої третини XX ст., зокрема щодо формування в його свідомості національної ідентичності, на чому свого часу наголошували Я. Дашкевич, Д. Бовуа та інші чільні фахівці.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи аналіз проблеми перспектив і пасток формування національної ідентичності селянства Наддніпрянщини першої третини XX ст., свідомо уникаємо його означення як «українського». У масовій свідомості таке найменування тоді ще не існувало й, за великим рахунком, лише формувалося. Шлях був багатоетапним, відбувався за складною історичною траєкторією.

У цьому легко переконатися, проаналізувавши новітні дослідження й публікації. Так, на думку С. Корновенка, «селянство для інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. залишалося непізнаним»¹⁰. Це селянство, як «річ у собі», вони лише «намагалися збагнути, приписуючи йому здебільшого невластиві характеристики, прагнучи втиснути його у відомі тогочасні моделі та схеми»¹¹. Таких зусиль справді було обмаль. Одним із тих, хто спромігся залучити селянство в орбіту модерних поглядів, справедливо вважають письменника-імпресіоніста М. Коцюбинського. Щоправда, його нові образи села виявилися дещо «розмитими», але в умовах болючого переходу до модернізму інакше й бути не могло.

Британський дослідник історії України Е. Вілсон пропонує змістити пізнавальні акценти студій на політичний чинник. Він досить вдало визначає сутність проблеми: «У дискусії, яка розпочалася (орієнтовно в 1890-х рр. – Ю. П.) як літературно-мистецька, насправді йшлося про зміну української ідентичності як такої, про те, чи вона скам'яніє як «етнокіч», а чи зуміє набути нової динаміки»¹². Нечисленні диспутанти орієнтувалися тоді на провідні наукові ідеї, що були представлені у філософських трактатах А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, також художній творчості Ф. Достоевського, Г. Ібсена, А. Рембо та ін.¹³ Зрештою, їм, як і Вілсону, не вдалося створити фундаментального продукту, присвяченого формуванню національної ідентичності українців, проте ініційовані положення містили чимало оригінальних і корисних міркувань.

5 Ibid.

6 Ibid. С. 38.

7 Ibid. С. 39. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. С. 126.

8 Domanska E. w : Le Roy Ladurie E. Montaillou. Wiosna heretyków. 1294–1324 / przełożyła Ewa Dorota Żółkiewska, wyd. II Poznań : Vesper, 2014. S. 18–20.

9 Орищенко Р. Релігійний світ українських селян другої половини XIX – першої третини XX ст. С. 57.

10 Корновенко С. В. Суб'єктивний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 84.

11 Ibid.

12 Вілсон Е. Українці : несподівана нація / пер. з англ. Київ : К.І.С., 2004. С. 220.

13 Schopenhauer A. Preisschrift über die Freiheit des Willens. URL : <https://www.ernster.com/annot/04446.p> та ін.

Отож, власне політиці дісталася роль «замовника» ідентичності, а це означає, що крім зміщення пізнавальної оптики на культурно-антропологічний аспект студій, першочергову увагу потрібно приділяти реальним політичним обставинам, відтак і перспективам. Саме ж селянство лишається «пасивним етнічним середовищем», самотужки неспроможним до національного ствердження.

Науковий погляд на національне питання через світ свідомості й ментальності дає нам достатньо оригінальну опцію: саме національне з головного перетворюється на щось другорядне, менш значне, побіжне. Проте воно не зникає, а внаслідок перманентної взаємодії соціально-економічного й латентного змінює й оптимізує свою дислокацію. Відтак націю українці творитимуть і ментально (як певний «етнокультурний» потенціал), і свідомо (як ідеологічний проєкт вузького кола інтелігенції / політиків).

Тож, перспективи формування національної ідентичності самих селян не належали до свідомого (інтелектуального). Чекаючи від сільських мешканців чогось протилежного було б наївно, навіть попри те, що до ХХ ст. «психологія селянина стала еластичнішою до тих нових явищ, що активно проникали в... (його. – Ю. П.) буття»¹⁴. Тому увагу звернемо на дещо інше – етнічні характеристики сільської людності, включно з системою моральних зв'язків (Е. Дюркгейм, К. Леві-Строс, Л. Леві-Брюль) та колективною свідомістю як такою. Остання виражалася в уявленнях та повсякденних життєвих практиках (релігійних віруваннях, міфах, звичаях, правових нормах). Інтерес ми виявляємо до всіх цих сфер життєдіяльності селянського загалу, включно з дологічним мисленням, що не оминало суперечностей і, зазвичай, не було позбавлене емоцій¹⁵. Ну й, безперечно, чільну роль відводимо політичним впливам, що визначатимуть ключові алгоритми всієї цієї взаємодії.

Принагідно скористаємося матеріалами унікального видання «Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини» (Черкаси, 2914, 718 с.). Згідно з задумом авторів (М. Бабак та

ін.), воно покликане репрезентувати побутові «дрібниці» життєдіяльності українського селянства Центральної України на тлі епохальних подій (процесів, явищ) саме рубежу та перших десятиліть ХХ ст.¹⁶ Зібрані світлини – унікальне джерело для розуміння української традиційної культури. До всього, це ще й можливість зафіксувати історичний поступ селян у контексті визначального в багатьох значеннях впливу на його «етнокіч» «глобальних процесів і соціально-ідеологічних наступів»¹⁷. Маємо справу з широкою жанровою та тематичною мозаїкою селянського світу, причому як особистого життя, так і громадського, а вже принагідно – виробничої сфери.

Отож, у перші десятиліття ХХ ст. селянство Наддніпрянщини становило переконаливу більшість місцевої людності. Цей факт «турбував» владне чиновництво, опозиційні партії, численну громадськість. Не дивно, що за всіма ознаками селянське питання суттєво переважало своїм «охопленням, глибиною, значущістю, обсягом» інші суспільно значущі запити¹⁸. На той час «синонімами селянського питання стали: «аграрне питання», «становище селян», «селянство», «селянська проблема», «селянська справа», «аграрно-селянське питання», «селянсько-аграрне питання»» (Н. Ковальова)¹⁹. Урядовці, науковці, публіцисти раз по раз звертали увагу на власне аграрні (економічні) й правові аспекти проблеми. Натомість здебільшого поза увагою лишали станові, майнові, освітньо-культурні потреби селян, не кажучи вже про їхню національну ідентичність²⁰. Остання нікого особливо не турбувала, хоча це не означало відсутність її затребуваності самим ходом історії.

Свого часу романтизм зумовив унікальне явище – відкриття України («Малоросії»). Тривало народження сучасного світу українців, але сам народ лишався переважно його об'єктом, а не суб'єктом. Пласт інтелектуального романтизму в Україні також виявився живучим, про що свідчила його популярність серед інтелігенції навіть у перші десятиліття ХХ ст., коли процес «суб'єктивізації селян», насамперед щодо «демократичного» вири-

14 Корновенко С. Суб'єктивний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. С. 89.

15 Lévy-Bruhl L. La mentalité primitive [archive], Paris. Coll. «Bibliothèque de philosophie contemporaine». Rééd. Flammarion, coll. «Champs classiques», 2010. 658 p.

16 Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини кінця ХІХ – ХХ ст. / М. П. Бабак, О. С. Найдено, В. К. Борисенко, М. В. Борисенко, Ю. П. Присяжнюк та ін. ; наук. ред. О. С. Найдено, відп. ред. М. П. Бабак. Київ : ТОВ «Інтертехнологія-Черкаси», 2014. С. 9 та ін.

17 Орищенко Р. Релігійний світ українських селян другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. С. 11.

18 Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава : конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. С. 93.

19 Ibid.

20 Ibid. С. 93–94.

шення аграрного питання, помітно активізувався²¹.

Серед тих, хто був послідовним симпатиком романтизму й позитивно не сприймав модернізм, – майбутній академік С. Єфремов. Уже у першій своїй програмній статті «В пошуках нової краси» (1902) він порушив проблему несвободи митця, який і надалі мусив виконувати громадський обов'язок перед народом. Переконав про символізм, натуралізм, міфологізм, як «шкідливі, антигромадські, що розбещують нетверді уми», С. Єфремов дотримуватиметься до кінця життя (така затиїсть дала підстави розглядати його концепцію своєрідною предтечею соціалістичного реалізму) (Г. Грабович). Бажання «служити народу» оберталось протилежним результатом: замість того, аби змінювати село, своєю повчальною риторикою про «користь суспільних ідеалів» неонародник сприяв, бодай і опосередковано, консервації його устоїв.

Перенесемося в 1920-ті рр. Синхронно з більшовицьким експериментом в Україні, значну роботу виконувала національна інтелігенція в екзилі, яка була тісно інтегрованою в зарубіжне (передусім європейське) інтелектуальне середовище, мала певні характерні особливості й уже уявляла себе «українською». З-поміж її доробку вкажемо на думку (про самоусвідомлення національних спільнот), що включала в себе як теоретичні, так і конкретно-історичні аспекти. Чинниками національної свідомості, компонентом якої поставала ідентичність, називали історичну пам'ять, самобутній історичний шлях і спільні етногенетичні витоки народу²². Під власне «народом» розуміли селянство, що, правда, вузько соціальне значення воно втрачало й поступово набувало «етнічних ознак з політичним забарвленням»: самобутності соціальної структури, релігійних і мовних відмінностей, відчуття територіальної єдності, а ще – окремішності політичного життя²³.

Тогочас виконати свою місію повною мірою інтелігенції не вдалося. Головна перешкода все та ж – політична, насамперед відсутність національної держави, як умови творення відповідного дискурсу. Мешкаючи в еміграції, інтелектуали багато знали, але мало могли. А ще бракувало «цілісного ана-

лізу взаємозв'язку... національної свідомості українців періоду найбільш інтенсивного націотворення» (В. Масненко)²⁴.

Висновки. Керуючись методологічним підходом, де інструментом і результатом конструювання ідентичностей виступає дискурс, пропонуємо такі узагальнення²⁵. По-перше, формування національної ідентичності наддніпрянського селянства в перехідний від імперсько-колоніального до советського (тут як російський різновид високого модернізму) період відбувалося в умовах порушення взаємозумовленості дискурсу й комунікативних практик. Оскільки національна (само) ідентифікація мала поставати як гнучкий дискурсивний конструкт, що постійно трансформувался в просторі соціальної взаємодії, в українському випадку підваженою виявилася сама ситуативність дискурсу – насамперед його послідовність та інституціональність. Такою ж мірою обмеженими були комунікативні практики (що, між іншим, негативно позначилося на реалізації ще однієї дискурсивної функції – риторичної). По-друге, способи цільової та раціональної взаємодії, спрямовані на передачу інформації й генерування смислів, створення, відтворення і перетворення соціальної реальності, покликані були породжувати в селянського загалу, окремих індивідів відчуття причетності, залученості, зрештою, комфортності перебування у взаємодії, що, своєю чергою, це мало гуртувати й ідентифікувати всіх і кожного. По-третє, національна (само) ідентифікація, як усвідомлення приналежності до політичної нації, виявилася позбавленою багатьох атрибутів, передусім досвіду державності, символіки, спільних (внутрішньо об'єднуючих) цінностей. Деякі з них, як-от традиції, міфи, очікування щодо майбутнього, були свідомо спотворені більшовицьким режимом. В умовах, коли сакральне підмінили профанним, що означало змішування духовного та матеріального світів, небаченого цинізму (зокрема номенклатури, яка пройшла швидко еволюцію від романтиків до безжальних виконавців людиноненавницької політики), перспектива формування національної ідентичності по суті стала для селян пасткою.

21 Корновенко С. В. Суб'єктивний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. С. 85.

22 Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ ; Черкаси : Відлуння-Плюс, 2001. С. 39–40.

23 Ibid.

24 Ibid. С. 67.

25 Жадан І. В. Комунікативні практики як чинник громадянської і національної самоідентифікації : теоретико-методологічні засади дослідження. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/708548/1/Zhadan.pdf>

References:

1. «Nezruchnyi klas» u modernizatsiinykh proiektakh. *Ukraina moderna (Bezmezhe selo)*. [«Inconvenient Class» in Modernization Projects. (2010). *Modern Ukraine (Boundless village)*], 6(17), 9–44. [in Ukrainian].
2. Babak, M., Naiden, O. & Prysiazniuk, Yu. (2014). Silska fotohrafia Serednoi Naddniprianshchyny kintsia XIX – XX st. [Rural Photography of the Middle Naddniprianschyna at the end of the nineteenth – twentieth centuries]. Kyiv : Intertehnology-Cherkasy. [in Ukrainian].
3. Domanska, E. (2014). w: Le Roy Ladurie E. Montaillou. Wioska heretyków. 1294–1324 / przełożyła E. Żółkiewska, wyd. II Poznań : Vesper. 5–23. [in Polish].
4. Kornovenko, S. (2017). Subiektnyi skladnyk aharnoho pytannia yak odna z peredumov Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921. [Subjective component of the agrarian question as one of the preconditions for the Ukrainian revolution of 1917–1921]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian historical journal], 4, 83–94. [in Ukrainian].
5. Kovalova, N. (2016). Seliany, pomishchyky i derzhava : konflikty interesiv. «Ahrarna revoliutsiia» v Ukraini 1902–1922 rr. [Peasants, landlords, and the state : conflicts of interests. «Agrarian Revolution» in Ukraine 1902–1922]. Dnipropetrovsk : LIRA. [in Ukrainian].
6. Lévy-Bruhl, L. (2010). La mentalité primitive [archive], Paris. Coll. «Bibliothèque de philosophie contemporaine». Rééd. Flammarion, coll. «Champs classiques». [in French].
7. Masnenko, V. (2001). Istorychna dumka ta natsiotvorennia v Ukraini (kinets XIX – persha tretyna XX st.). [Historical thought and nation-building in Ukraine (end of the 19th – first third of the 20th century)]. Kyiv ; Cherkasy : Vidlunnya-Plus. [in Ukrainian].
8. Oryshchenko, R. (2019). Relihiinyi svit ukrainskykh selian druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX st. [The religious world of Ukrainian peasants the second half of the nineteenth – first third of the twentieth century]. Cherkasy : Vertykal. [in Ukrainian].
9. Prysiazniuk, Yu. (2007). Ukrainske selianstvo Naddniprians'koi Ukrainy : sotsiomenal'na istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine : sociomenal history of the second half of the nineteenth – early twentieth century]. Cherkasy : Vertykal. [in Ukrainian].
10. Schopenhauer, A. Preisschrift über die Freiheit des Willens. URL : <https://www.ernster.com/annot/04446.p> [in German].
11. Shanin, T. (1972). The Awkward Class : Political Sociology of Peasantry in a Developing Society : Russia, 1910–1925. Oxford : Clarendon Press. [in English].
12. Wilson, A. (2004). Ukraintsi : nespodivana natsiia. [The Ukrainians : Unexpected Nation]. Kyiv : K.I.S. [in Ukrainian].
13. Zhadan, I. V. Komunikatyvni praktyky yak chynnyk hromadianskoi i natsionalnoi samoidentyfikatsii : teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia. [Communicative practices as a factor of civil and national self-identification : theoretical and methodological foundations of research]. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/708548/1/Zhadan.pdf>. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2023